

Jak napsat nářeční slovník? Několik poznámek k metodě diferenčního pojetí¹

How to write a dialect dictionary? Some notes on the differentiation approach

This article provides information on the initial work on the *Krkonoše Mountain Region Dialect Dictionary* and outlines the methods used in its development. It evaluates the previously existing dialect dictionaries and lists of “particular words” (above all from the given region) and also explains how this dialect dictionary differs from the *Krkonoše Mountain Region Dictionary* published earlier. The main aim of the article is to clarify the principle of the differentiation approach, which was utilized in the dictionary’s creation. This approach is based on the comparison of the collected dialect lexicon and the *Dictionary of Standard Czech*, above all on the standard-non-standard continuum, because a frequency-based evaluation is not possible given the marked decline in the dialect lexicon in contemporary communication. The article also draws attention to the fact that, based on the new language-geographic findings brought by the *Czech Language Atlas*, it will be possible to further specify some style characteristics listed in the *Dictionary of Standard Czech*. The theoretical essentials of the differentiation approach are documented using the examples of several completed dictionary entries.

Key words: dialect, dictionary entry list, differentiation approach, regional dialect dictionary

Klíčová slova: nářečí, heslář, metoda diferenčního pojetí, regionální nářeční slovník

1 Úvod

Cílem každého lexikografa, popřípadě kolektivu lexikografů, je postihnout zpracovávanou lexikální zásobu (LZ) v plné šíři a bohatosti. Ústav pro jazyk český je pracovištěm, na jehož půdě vzniklo hned několik obsáhlých slovníků; k nim se v budoucnu přiřadí i *Slovník nářečí českého jazyka*, na němž začal zcela nedávno intenzivně pracovat dialektologický kolektiv ÚJČ. Je koncipován jako (relativně) úplný, abecedně řazený slovník, který obsáhne LZ nářečí na celém území českého národního jazyka.²

Pokud se do tvorby slovníku pustí jedinec, klade si zcela přirozeně cíle výrazně nižší, odpovídající jeho možností výkonnostním i časovým. V současné době

¹ Příspěvek vznikl v rámci řešení grantového projektu GA ČR – P406/12/1755 Nářeční slovník z Podkrkonoší.

² Komplexní informaci o typech a tvorbě slovníků, včetně slovníků nářečních, přináší *Manuál lexikografie* (Blatná – Čermák et al., 1995), speciálně nářeční lexikografii je věnován příspěvek J. Vojtové (2002).

zpracováváný *Nářeční slovník z Podkrkonoší* (NSP) bude slovníkem malého regionu – tradičně českého Podkrkonoší, tedy území, jehož vnitrozemskou hranici tvoří zhruba linie mezi městy Železný Brod, Semily a Jilemnice, z okolí ho pak vymezuje někdejší národnostní hranice daná převahou německého obyvatelstva před rokem 1938. Je to oblast představující jádro tradičního podkrkonošského dialektu, jak ostatně nedávno doložil i *Český jazykový atlas* (ČJA). Svědčí o tom mj. fakt, že na tomto nepříliš velkém teritoriu se nachází šest bodů jeho výzkumné sítě (101 Držkov, 102 Paseky nad Jizerou, 103 Poniklá, 104 Horní Dušnice, 105 Mrklův a 110 Loukov).

2 Dosavadní diferenčně pojaté slovníky a soupisy nářečních slov

NSP je pojat jako slovník diferenční. Je třeba přiznat, že to není přístup průkopnický. V podstatě na stejném principu byly zpracovány slovníčky (někdy vpravdě jen soupisy) „zvláštních slov“, která jako velice nápadná složka každého místního dialektu nemohla uniknout pozornosti žádného z popisovatelů nářečí. Z oblasti Podkrkonoší tak máme několik sběrů různého rozsahu, k obsáhlejším patří soupis Koubelův (1864) a Kubínův (nedatováno)³. V obou případech jde víceméně skutečně jen o zachycení „zvláštních slov“, gramatická charakteristika i exemplifikace je u Kubína skoupá, Kouble neuvádí žádnou. Po této stránce je lépe zpracován méně známý rukopis, a to *Lidová mluva na Jilemnicku* J. Stránského (nedatováno)⁴. Slovník je součástí celkového popisu nářečí a jeho zpracování je již velice blízké dnešní lexikografické praxi. Gramatické charakteristiky sice chybějí, ale heslový odstavec obsahuje poměrně přesný výklad významu a (zpravidla) i větnou exemplifikaci, často bývá uvedeno i jméno obce, v níž bylo slovo zachyceno. Z novějších prací je třeba ještě připomenout rovněž nedatovaný rukopis B. Krpatové shromažďující lexikum ze Železnobrodského v širokém časovém záběru prakticky celého 20. století.⁵

Všechny tyto práce se snaží zachytit LZ diferenčním způsobem. V nedávné době tak byly zpracovány i další publikace (Bachmannová, 1998; Sochová, 2001; Holub, 2004; Vojtová, 2008; Šišková, 2009; Horečka – Horečka, 2011 aj.). Podrobnější objasnění podstaty této metody najdeme jen u Vojtové (2008)

³ Kubínův sběr byl dokončen údajně v roce 1916. Materiál však pochází z oblastí, kterou bychom v dnešní terminologii označili spíše jako vnitrozemský pás severních Čech, od vlastního jádra podkrkonošského nářečí je dost vzdálen (konkrétně se jedná o Hořicko, Jičínsko a Mladoboleslavsko).

⁴ Rukopis vznikl pravděpodobně kolem roku 1920, kdy doposud dialektologům prakticky neznámý J. Stránský, jak bylo zjištěno v Státním okresním archivu v Semilech, působil jako učitel na škole v Horní Dušnici. Později se odstěhoval na Královéhradecko, odkud už s největší pravděpodobností na Jilemnicko nezajížděl. Rukopis byl předán do ÚJČ z pozůstalosti autora.

⁵ Autorka předala osobně tento rkp. dialektologickému oddělení ÚJČ počátkem roku 2012.

a později poněkud stručněji u Bachmannové (2011). Současné zpracovávání podkrkonošského lexika skýtá některé další podněty k tomu, abychom se k této problematice vrátili.

3 Způsob zpracování diferenčně pojatého slovníku

Jen pro základní informaci uvedme, že NSP obohacuje předchozí *Podkrkonošský slovník* větším územním záběrem a díky bohaté excerpci archivních pramenů i záběrem časovým. Je zpracováván v duchu naší lexikografické tradice. Kromě dialektismů vyskytujících se v běžné komunikaci postihne (v míře dané terénním výzkumem) i názvosloví místních řemesel, včetně tradiční domácí výroby sklářské a textilní, a regionální frazémy. Heslová slova a dokladové kontexty jsou zapsány dialektologickou transkripcí, za každou exemplifikací je zkratka pramene (jejich soupis zde nezveřejňujeme). Exemplifikace jsou větné i nevětné a vzhledem k specifičnosti zpracovávané LZ se jich bude dokládat co nejvíce. Heslový odstavec bude ukončen odkazem na stylistické hodnocení zpracovávaného výrazu v *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSJČ; u slov mnohoznačných se bude tato informace samozřejmě týkat jen významů příznakových; zápis „SSJČ -“ značí, že heslo ve slovníku není), event. odkazem na ČJA. Počítá se s usouvztažením synonym a jejich výčtem (po značce ●), podle možnosti bude uváděna i frazeologie (po značce ◆).

Základním principem tvorby diferenčního slovníku stále zůstává konfrontace shromážděného lexika se SSJČ, který doposud představuje jediné komplexní zpracování LZ současně češtiny.

3.1 Hodnocení z hlediska spisovnosti a nespisovnosti

Při sestavování hesláře pro NSP jsou slova a slovní spojení posuzována podle stylové charakteristiky, především na ose spisovnost–nespisovnost.⁶ Diferenční NSP nepostihne slova a slovní spojení, která má podkrkonošské nářečí společná s češtinou spisovnou a obecnou. Výjimkou budou případy, kdy nám nové jazykovězeměpisné poznatky, které přináší ČJA, dovolí stylové charakteristiky v SSJČ korigovat. Konkrétně u hesla *suchý* je v SSJČ uveden bez jakékoli specifikace jako 4. význam ‚hubený‘. Výzkum pro ČJA zachytil výskyt slova *hubený* v tomto významu pouze na Chodsku, na severních a východních okrajích Čech a v územní návaznosti též na Zábřežsku, Litovelsku a západním Opavsku. Na značně omezeném teritoriu dokládá ČJA i slovo *havět* ‚drubež‘, zatímco SSJČ ho ve významu 2 hodnotí jako obecné. Vázanost výrazu jen na část českého jazykového území je důvodem, abychom ho pokládali za dialektismus a v NSP zpracovali.

⁶ K této problematice aktuálně Hladká – Martinčová (2012).

suchej adj.

1 hubený, vychrtlý: *Visočtí bejvali dicki suchí.* Skr; *To je hoch po nemoci, že je tak suchej?* Bach; *Diť je to (dobytče) chcípák suchej!* Skr; *Dobrej kúň má mít suchí nohi.* JanJ **2** jsoucí bez vody: *Seno už je suchí, vemem to kvečerou domu.* Bach SSSJČ (suchý 1) spis!; ČJA 1, 73 (hubený)

havjeť, -i f. (*haujeť*)

1 drůbež: *Musím hodid' haujeťi.* Bach; *Vona tá haujeť šude hrabe, mərchi jenni slepiči!* Vip **2** drobní živočichové vůbec: *Hoch má doma miši a šelijakou túle haujed, že mu to jen dovoleji.* Bach SSSJČ ob.!; ČJA 3, 223 (drůbež)

Dialektismy budou tvořit nejobsáhlejší složku popisované LZ. Z komparace se SSSJČ vyplývá, že za dialektismy budeme pokládat ta slova a slovní spojení, která SSSJČ

– nezachycuje:

dácnej adj., **dárnej** adj.

1 kdo rád a často dává, štědrý, nesobecký: *Při uši bíde bejvali lid'i dřiu přece jen vic dácní.* Bach; *Na tomle Zabilim sou hold dácní.* Hla; *Dácná tetka že mu dá vobjet.* Buch; *Je taki ešte mnoho dárnejch lidu na sjeťe.* Str; *dácnej* JanJ, Kou **2** (o dívce, ženě) lehká, prodejná: *To je mərcha dácná, de s každím chlapem.* JanF; *Vona to bila holka dácná, šla líhat' s každím.* Bach; *dárná holka* JanJ; SSSJČ -

– určuje jako nářeční, popřípadě i s citací autorů spjatých s Podkrkonoším (Rais, Stašek, Šír aj.):

podolou adv.

1 z vrchu dolů: *Fičal ke Dvoračkám, jen se kameňi hærnulo podolou do oudoli.* Krk; *Vozejčeg, že to bilo podolou, tách sám.* Bach; *podolou* Buch, Hás **2** dolem, spodem: *Podolou vod Jizeri de podima.* MatB; *Nadbjeňni ho podolou!* Bach; *podolou* JanJ SSSJČ (podolou 1) nář. Rais; SSSJČ (podolou 2) -

– označuje jako oblastní:

brebcovat ned. (*brbcovat'*)

expr. rychle, nesrozumitelně mluvit; reptat: *Brebcovali, čert nim mňel rozum-ňef.* Kut; *Brebcovali nemocní u samí hlavi, tak se prořítíla.* Hor; *Ďeti něco brebcovali, ale manželé mlčeli.* Šír; *Brbcoval u práce vo sto šest.* Hor; *brebcovat'* JanJ SSSJČ obl.

Jak už bylo zmíněno, výběr jednotlivých položek při tvorbě hesláře bude určovat i jejich konfrontace s jazykovězeměpisnými údaji ČJA.

Pokud jde o slova charakterizovaná v SSSJČ jako lidová, obsáhne NSP především ta, která označují pojmenování tradičních místních reálií, nástrojů a nářadí jako *bačka*, kovářská na naklepávání kosy‘ a jména rostlin a živočichů, např.:

krevník, -u m. (*kreuňnik*), **krevničček**, -čku m. (*kreuňničček*)

druh rostliny **a** vlašovičník větší (*Chelidonium majus*): *kreuňnik* Vip; *kreuňničček* Vip **b** třezalka tečkovaná (*Hypericum perforatum*): *kreuňnik* Ger, Hor, Kub; *kreuňničček* Soch

SSJČ (krevník 1, krevničček 1) -; SSSJČ (krevník 2, krevničček 2) lid.

Z výrazů slangových se do NSP zařadí některé místní lidové řemeslnické názvy, např.:

dědek, -tka m.

1 kynuté pečivo z černé mouky: *dědek* Bes, SOŽ, Zel **2** řem. pořiznice, lavice, do které se upíná dřevo upravované pořizem: *Sedel na detkoj a něco dāl*. Neč

3 expr. otec jednoho z rodičů; starý muž vůbec: *Co sem ten dědek leze?* Bach

SSJČ (dědek 1) -; SSSJČ (dědek 2) slang.

Menší měrou budou zastoupeny výrazy určené jako knižní, popříp. básnické, např.:

bjehutej adj.

(o vodě) tekoucí: *Zdědili chalupu pod Boskovem, u bjehutí vodi*. MatB

SSJČ (běhutý) kniž.

bidlitel, -e m. (*billitel*)

obyvatel: *A votkat vi ste bidlitel?* Str; *Von ale neňi veskej billitel, že*. Bach

SSJČ (bydlitel) bás.

3.2 Hodnocení podle frekvence

Vzhledem k velice markantnímu ústupu nářečního lexika ze současné běžné komunikace není dnes v Podkrkonoší prakticky možné u většiny ze shromážděných lexikálních jednotek zjišťovat nebo ověřovat údaje týkající se frekvence a dobového výskytu. Už v průběhu přípravných prací, kdy byl sbírán a doplňován lexikální materiál, vyšlo najevo, že tradičně užívaná metoda terénních výzkumů orientovaná na nejstarší zjistitelný stav dialektu požadované výsledky nepřinese. Bylo proto nutné zcela změnit metodu práce a za základní zdroj získávání nářečního lexika zvolit regionální písemné záznamy s tím, že výsledky excerpce se průběžně ověřují výzkumnými sondami v terénu. Vzhledem k tomu, že lexikální databázi lze pokládat za víceméně uzavřenou, je možné utvořit si alespoň základní představu o četnosti výskytu jednotlivých výrazů druhotně – podle míry exemplifikace a počtu citovaných zdrojů v příslušném heslovém odstavci, např.:

mozoul, -u m.

mozol: *Šechno sem temahle mozoulama vidřela.* Hor

● dlasek, hamouz, hlomouz

SSJČ nář.

hlomouz, -u/-e m.

mozol: *Má pālńi ruce hlomouzu.* Str; *Šřipal dřívı a nadāl si hlomouze.* Str; *Nadřeli sme se vobā dva, ruce samej hlomous.* MatB; *Mā vot ti sekiri na rukach sami hlomouzi.* Bach; *Vot řeho māsř ti hlomouzi?* Ber; *Řeři mıvalı vod dlobāńı (dırek u knoflíkř) podlitı hlomouzi.* JanF; *Hlomouzama přes to vostřı křısi přejel jako se řmicem.* Skr; *Zbıral se mře hlomous na ruce.* řır; *Lepři krejcar vivāřzenej hlomouzema neřř tolar licej.* Kub; *hlomouz* Hla, JanJ, Keb, KubP, Soch

● dlasek, hamouz, mozoul

SSJČ nář.

3.3 Zpracování výrazů mnohoznačných

Zásady, o nichž jsme se zmınelı vřše, bude mořno uplatřovat u slov a slovnıch spojení jednoznačných. Pokud bychom je dřsledně dodřřovali takě u výrazř mnohoznačných, vřchozí pracovńı heslāř by se patřně přılıř neliřil od někdeřřıch soupisř „zvlāřřnıch slov“. Aby nedořřlo k násilnému zřřenı vřznamověho spektra polysémnıch jednotek tım, ře se uvedou pouze ty vřznamy, které se ve spisovněm jazyce nevyskytřıjı, postihne NSP vedle vřznamu zākladńıho (tj. nāřečńıho) i dalřı nejbeřřněřřı vřznamy, které mā podkrkonořřskě nāřečı společně se spisovněm jazykem, popřıpadě s obecnou řeřřtinou. Počıtā se s vhodněm grafickřm odliřenım těchřo dvou slořek, patřně rřznou velikostı pısmā.

buchta, -ı f.

1 knedlík: *Řāli se ı jahelńı buchřı.* JanJ **2** odrřda hruřek: *Buchřı uřř padaj.* JanJ

3 druh peřıva: *Nemām rāda buchřı s mākem.* Bach **4** expr. rāna, herda do zad: *Dostal buchřı do zat, ařř poskořıl.* Bach; *buchřa* JanJ **5** nepālěná cihla: *řhalupa z buchřı* Bach || i m.

6 expr. pohodlnř člověk: *To von bı neřřel, je to takovej buchřa.* Bach

● vařenā buchřa (k 1)

SSJČ (buchřa 1) nāř.; SSJČ (buchřa 2) -

3.4 Zpracování frazémř

V shromāžděně podkrkonořřskě LZ je zastoupenā i řada frazémř. Jak jıř bylo napsāno, budou zpracovāvāny na konci heslověho odstavce a neřřıdka přāvě ony rozhodnou o zařřazenı vřrazu do NSP, např.:

ajnmolanc, -e m. (*ajmolanc, amolanc, amulanc*)

nāsobilka: *Diřř von usnul dořřısta jako kluk ve řkole, diřř se mele do vomāřzeńı ajnmolanc.* Kub; *amolanc* Hla

◆ známí jako amolanc – dobře známé: *Fčelařum to bilo ušeko známi jako amolanc.* Buch; spočítat i bes ajmolance – snadno pochopit: *To si každej múš spočítať i bes ajmolance.* Hás; rozložit na ajnmolanc – důkladně vysvětlit: *Vám abi to jeden rozložil na ajnmolanc, nič neznaťe!* Kub; bejt u konce s amolancem, bejt s amulancem ch pærdeli – být s rozumem v koncích: *A je u konce s amolancem!* Hla, *To bilo řeči, a teť je s amulancem ch pærdeli!* JanF, *Král nemoch nič d'elad, bil f prdeli s ajmolancem.* KubP
SSJČ zast. ob.

4 Závěrečný kompromis

Kriticky je třeba přiznat, že mnohdy je zcela vědomě diferenční přístup potlačen snahou představit podkrkonošskou LZ v šíři co největší, a to ze dvou důvodů: Zaznamenat slova, která se zánikem reálie ustoupila z úzu, a to nejen podkrkonošského, a zveřejnit naprosto jedinečné kontexty užitá při jejich exemplifikaci. Vzhledem k nivelizaci tradičních teritoriálních dialektů totiž již žádný další výzkum výraznější obohacení dnes zaznamenané LZ přinést nemůže.

certle, -e f. (*celtle, cetle*)

tvrdý bonbón podlouhlého tvaru: *Túze šetřil, nepřál ňi aňi certle, diš si je koupila h Jilemici.* Tro; *A poďekuj, aš ti dá vot cesti celtli.* MatB; *Tadille si vemte cetli, ať nemáte v hubje sucho.* MatB; *certle* Krk

◆ sedet jako čmelák na certli – pyšně: *Sed'el na voze jako čmelák na certli a jen se rozhlížel kolem.* Hor
SSJČ zast. ob.

bříst ned. (*bříst'*)

brodit se: *V leťe sem ji bředla, trá bila po břich.* (řeka Jizera) Str; *Já břet vodou, krancjégři za mnou...* Str; *Musiš tím sňehem bříst?* Bach
SSJČ zast.

Výběr a zpracovávání hesel pro NSP je na samém počátku, je tedy reálná naděje, že postupem času se bude metoda diferenčního pojetí dále zpřesňovat.

LITERATURA

- BACHMANNOVÁ, J. (1998): *Podkrkonošský slovník.* Praha: Academia.
- BACHMANNOVÁ, J. (2011): Regionální nářeční slovník a problémy jeho zpracování (na materiálu z Podkrkonoší). In: Z. Holub – R. Sukač (eds.), *Dialektologie a geolinguvistika v současné střední Evropě.* Frýdek-Místek: Kleinwaechter, s. 79–87.
- BLATNÁ, R. – ČERMÁK, F. et al. (1995): *Manuál lexikografie.* Jinočany: H+H.
- ČJA: *Český jazykový atlas 1–5, Dodatky.* (1992–2011). Praha: Academia.
- HLADKÁ, Z. – MARTINCOVÁ, O. (2012): *Slova v soukromých dopisech. Lexikografická sonda.* Brno: Masarykova univerzita.

- HOLUB, Z. (2004): *Doudlebské nářečí a slovník*. České Budějovice: Roční období.
- HOREČKA, F. – HOREČKA, M. (2011): *Tak mluvíme pod Radhoštěm*. Rožnov pod Radhoštěm: Valašské muzeum v přírodě.
- KOUBLE, J. (1864): Podřečí severních Čech. *Časopis Musea království českého*, 38, s. 49–57.
- KUBÍN, J. Š. (nedatováno): *Podkrkonoší. Lidová mluva*. Sběr dokončen údajně v roce 1916. V majetku dialektologického odd. ÚJČ.
- MATUROVÁ, B. (nedatováno): *Lidová mluva v Radčicích*. Rkp. diplomové práce (kolem roku 1950) a následné rkp. soupisy nářečního lexika. V majetku dialektologického odd. ÚJČ.
- SOCHOVÁ, Z. (2001): *Lašská slovní zásoba*. Praha: Academia.
- SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971)*. Praha: Academia.
- STRÁNSKÝ, J. (nedatováno): *Lidová mluva na Jilemnicku*. Rkp. Sběr pravděpodobně kolem roku 1920. V majetku dialektologického odd. ÚJČ.
- ŠIŠKOVÁ, R. (2009): *Areálová studie slovní zásoby rusínských nářečí východního Slovenska. Diferenční slovník*. Praha: Slovanský ústav AV ČR.
- VOJTOVÁ, J. (2002): Perspektivy nářeční lexikografie. In: *Sborník prací Filozofické fakulty MU, A 50, Linguistica Brunensia*, s. 105–110.
- VOJTOVÁ, J. (2008): *Slovník středomoravského nářečí horského typu*. Brno: Masarykova univerzita.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Letenská 4, 118 51 Praha 1
bachmannova@ujc.cas.cz